

DÜNYA'DA ve TÜRKİYE'DE HAYVAN HAKLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Aşkın Yaşar¹@

Halis Yerlikaya²

Historical Development of Animal Rights in the World and Turkey

Özet: Bilimsel araştırma ve deneylerde hayvan kullanımındaki artış, bu eyleme karşı görüşte olanların da sayısında artışa neden olmuştur. Hayvan deneylerine karşı (antivivseksiyonist) tavır sergileyen grupların ilk yasal örgütü İngiltere'de (1875) kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında, hayvanların deneylerde kullanımındaki artış, 1960'lı yıllarda en üst seviyeye ulaşmış ve bu durum hayvanları koruma konusunda bir refleksin oluşmasına neden olmuştur. "İnsanların hayvanlara karşı sorumluluğu olmalı" fikrinden "hayvan haklarına" kadar uzanan düşünceler zinciri, dünyanın farklı yerlerinden çok sayıda hayvan severin farklı isimler altında (Hayvan severler derneği, doğayı ve hayvanları koruma derneği vb) örgütlenmelerini hızlandırmış ve güçlendirmiş; hayvanları koruma kurullarının ve deney hayvanları etik kurullarının önemini, görev ve sorumluluklarını da artırmıştır. Bu hızlı gelişmeler son yüzyıl için Türkiye'de de görülmüş ve hayvan hakları hareketi konusunda önemli sayılabilecek mesafeler alınmıştır. Bu çalışmada, Dünya'da ve Türkiye'deki hayvan hakları hareketi, tarihsel boyutu ile ele alınıp tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Araştırmalarda Hayvan Kullanımı, Etik, Hayvan Hakları, Hayvan Kullanım Etiği, Tarih

Summary : Increase on usage of animal in scientific researches and experiments caused to increase number of people having counterview to this action. First legal organization of the groups assuming an attitude against animal experiments (antivivsectionist) was established in England in 1875. Increase on usage of animals in experiments reached the top level in 1960s after 2nd World War and this situation caused formation of a reflex on protection of animals. Thoughts chain extending from the thought of "people must have liability for animals" to "animal rights" have accelerated and strengthened organizing of many of animal-loving people from different places of the world under different names (animal lovers society, Society of protection of nature and animals etc.); have increased importance, duty and responsibilities of rules of animal protection and ethical rules of experimental animals. These rapid developments have been seen in Turkey within the last century and distances that can be considered as important on animal rights movement have been covered. In this study, animal rights movement in Turkey and world shall be considered and discussed with its historical aspect.

Key Words: Animal Used in Experiments, Ethics, Animal Rights, Animal Ethics, History

Giriş

İnsanlar tarih boyunca kurdukları toplumlarda birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen ahlak ve hukuk kuralları oluşturmuşlardır. Ancak insanların diğer canlı türlerine karşı nasıl davranmaları gerektiğini belirten evrensel kuralları oluşturulmamıştır. Yirminci yüzyılda Batı'da başlatılan hayvan hakları hareketi insan - hayvan ilişkilerini bir felsefi kuram çerçevesine oturtmayı ve giderek bir ahlak ve hukuk sistemi içinde yer almasını sağlamayı amaçlamaktadır (Benton 1996, Regan 1983). Bu görüşten hareketle Tuna (1991), "insan hakları", "kadın hakları" kavramları gibi "hayvan hakları" kavramının da, belirli bir mantık ve etik çıkarımı yapılarak, doğruluğu ve geçerliliği kabul edilebileceğini belirtmektedir. Burada hayvanlarla insanlara eşit haklar verilmesi söz konusu değildir. Burada beklenen, çağdaş ahlak kuramlarında genellikle kabul gören,

herkesin ihtiyaçlarına eşit derecede saygı gösterilmesi gereğidir. Eşitlik ilkesi, "herkesin yapı, zeka ve yetenek yönünden aynı" olduğu anlamında değerlendirilmemeli, "farklılıklarına rağmen herkese eşit muamele edilmesi gerektiği" şeklinde yorumlanmalıdır. Varlıklara haklar tanımalarının temel ölçütü onların duyarlı olup olmamalarıdır. Duyarlı olmak geniş anlamda, acı, üzüntü, korku, sevinç, mutluluk gibi duyguları yaşayabilmek demektir (Singer 1989, Tuna 1991, Ünder 1996).

Hayvan hakları hareketinin kökleri 18 ve 19'uncu yüzyıllarda özellikle evcil hayvanlara yapılan zulmü ve kötü kabul edilebilecek uygulamaları önlemek amacıyla kurulan çeşitli insancıl kuruluşlardır (Honore ve Klopfer 1990, Zutphen 2001).

Hayvan hakları hareketi, hayvanların acılarına karşı oluşan duyarlılığın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hayvan çiftliklerindeki hayvanların durumu insanlara acı

vermektedir. Daha çok et, daha çok süt, daha çok yumurta elde etmek için sığırlara, koyunlara, kümes hayvanlarına dayatılan işkencevari yaşama koşulları, erken dönemde kuzuların kesilmesi, hayvanların spor amaçlı kullanılırken yapılan uygulamalar sonucunda ortaya çıkan tablo vb örnekler karşısında uygulanmamak zordur (Ünder 1996).

Modern hayvan hareketinin gelişmesinde, hayvanların zengin ve karmaşık sosyal, psikolojik ve duygusal zenginliklerini gösteren bilimsel incelemeler; bu bilgilerin ileri fotografik tekniklerle, filmlerle ve özellikle televizyonlarla evlere kadar taşınması; kedi, köpek, kuş gibi evcil hayvan beslemenin yaygınlaşması ve hayvanların evlerin "onursal" üyeleri haline gelmesi hayvanlarında acıya ve hazza duyarlı, insanın kendi tecrübesinden hareketle kolayca anlayabileceği sosyal ve duygusal eğilimlere sahip oldukları görüşünün yaygınlaşmasını sağlamıştır. Ayrıca evcil hayvanların tarımda, tıbbi, bilimsel ve endüstriyel araştırmalarda kullanılmasına ve onlara yapılan muameleler, hayvanların acılarına karşı duyarlılığı da artırmıştır (Ünder 1996).

Eğer bir varlık bizim hareketlerimiz sonucunda acı duyabilecekse, o varlığa karşı davranışlarımızı belirleyen ahlâk ve hukuk kuralları olması insanoğlunun temelde erdemlilik genelde ise etik değerleri gereği kaçınılmaz olarak değerlendirilebilir.

Materyal ve Metot

Çalışmada insan – hayvan ilişkilerinin tarihsel gelişimi içerisinde hayvan haklarına yaklaşımlar, hayvan hakları hareketi ve örgütlenmeler ile Türkiye’de hayvan hakları konusundaki gelişmeler üzerine yazılmış olan birinci (primer) ve ikinci elden (sekonder) kaynaklar ve konuyla ilgili mevzuat klasik tarih metodolojisi içerisinde ele alınarak, retrospektif bir bakış açısıyla değerlendirildi.

Hayvan Hakları Hareketinin Tarihsel Gelişimi

İnsanların hayvanlar hakkındaki düşünceleri uzun yıllar dini inançların ve Yunanlı filozofların etkisi altında kalmıştır. Her iki görüşte de hayvan türleri ve insan arasında temel bir farkın varlığına inanılmaktadır (Dinçer ve Menteş 1994). Araştırmalarda hayvan kullanımı Eski Roma ve Yunan uygarlıklarından itibaren başlamış, Orta Çağ boyunca insanlar doğanın hakimi oldukları düşüncesiyle hayvanlar üzerinde istedikleri uygulamaları yapmışlardır. Aristo, bütün hayvanların insanlar için yaratıldığını, Kant'ta, hayvanların kendi iradesi olmadığını ve dolayısıyla insanların yararına çalışan varlıklar olduğunu belirtmiştir (Okur 2003).

Zutphen'e (2001) göre, hayvanların insan modeli olarak kullanımı, tıp bilimleri ile paralel olarak gelişmiştir. Batı tıbbının temeli, canlı hayvanların kesilerek

incelenmesinin filozoflarca uygulandığı ilk yer olan Yunanistan'a dayanır. Corpus Hippocraticum (yaklaşık M.Ö. 400) adlı ilk tıp kitabında hayvan kullanımına ait örnekler yer almıştır. Bu dönemde tıp bilimi, canlıların anatomilerinin öğrenilmesi üzerine yoğunlaşmış; daha sonraları, fizyolojik deneyler uygulanmaya başlanmıştır. Roma'da yaşamış olan Galen'in (M.S. 130-201) domuz, maymun ve köpeklerle yapmış olduğu deneyler, sadece yaşadığı dönemde değil, yüzyıllar sonra bile tıp bilimlerinde kullanılmıştır (Zutphen 2001).

Rene Descartes (1989) de "Hayvanların pek çok şeyi bizlerden daha iyi yaptıklarını biliyorum ama bundan dolayı hayrete düşmüyorum çünkü bu durum onları doğal olarak ve zemberek gücüyle hareket ettiklerini kanıtlamaya yaramaktadır. Sadece insanoğlu konuşma ve düşünme kapasitesine sahip bir yaratıktır..." sözleri ile hayvanlar üzerinde araştırma yapılmasını açıkça desteklemiştir (Regan 1983).

Tıbbi araştırmaların ilk çağı Galen'le sona ermiş; Roma kültürü, biyoloji ve tıbbın gelişmesi için uygun bir ortam sağlayamamıştır. Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla uygulamalı bilimler tamamen durmuştur. Deneysel çalışmalar bin yıldan daha uzun bir süre yasaklanmış ve anılmaya değer herhangi bir hayvan deneyi yapılmamıştır. Bu durum, Rönesans döneminin başlangıcı olan 15'inci yüzyıla kadar sürmüştür (Zutphen 2001).

Aquinalı Thomas'ın yazıları ve engizisyon ile Hıristiyan Kilisesi 13'üncü yüzyılda uzun yıllar sürecek bir işkence ve cinayet dönemine girmiş; muhafazakarların sınırlı ve dar kabul edilebilecek kurallarına uymadıkları için öldürülen yaklaşık bir milyon insanın çoğunluğunu şeytanla ortaklık yaptıkları sanılan hayvanlarla ilişki kurmaktan suçlu bulunan büyücüler oluşturmuştur. Aynı dönemde, hayvanlarla ilgili olan tüm mezhepler kapatılmış; insanlarla hayvanların sadece ekonomik ilişkisi kabul görmüş ama boğa güreşleri de cesareti ölçen ve zihni geliştiren bir spor olarak savunulmuştur (Morris 1991).

Orta Çağ Avrupa'sı, 13'üncü ve 18'inci yüzyıllar arasında yaprak biti, çekirge, sülük, fare, sürüngenler ve yunusların bile mahkemeye verildiği ve her iki tarafın avukatlarca savunulduğu davalara tanık olmuştur. Hayvanlar, doğal kuralları izlemekle yetinen Tanrı yaratıkları, insanlara günahlarının cezası olarak gönderilmiş bela ya da bizzat kiliseye karşı gelen şeytanın araçları olarak yorumlanmış; davalar ya hayvanlar aforoz edilerek lanetlenmesi ya da davacıların utanç içinde günah çıkartarak hayvanlardan af dilemek zorunda bırakılması ile sonuçlanmıştır (Honore ve Klopfer 1990, Ferry 2000).

Zutphen'e (2001) göre, deneysel tıp ve biyolojideki canlanma yeniden öğrenme çağına girişin bir par-

çasıdır. Deneysel yaklaşım bu dönemde hızla gelişmiş; başlangıçta, tıp ve biyoloji dallarında anatomi ön plana çıkmış (Vesalius, De Humani Corporis Fabrica, 1543); ancak, 17'nci yüzyıldan itibaren fizyolojik olaylar da (Harvey, Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus Exercitatio, 1628) hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalar arasında yer almıştır (Zutphen 2001).

On sekizinci yüzyıldan itibaren, deneysel tıp bulgularının insanın gönenci ve yaşam koşullarına katkıda bulunduğu fikri giderek artan oranda kabul görmeye başlamıştır. Tıptaki gelişmelerin hayvan deneylerinden elde edilen bulgulara bağlı olduğu anlaşılmıştır (Zutphen 2001).

Hayvan deneylerinin kabul edilebilirliği üzerindeki tartışmalara 1789 yılında Jeremy Bentham'ın önemli katkısı olmuştur. "Ahlak ve Yasamanın İlkelerine Giriş (Introduction to the Principles of Morals and Legislation)" adlı ünlü eserinde, hayvanların ağrıyı hissedecek kapasitesinin olmadığı yönündeki görüşünü reddetmiştir. Hayvanların duygusal statüleri yazarın şu cümlelerinden daha iyi dile getirilemez: "Asıl soru olayları sorgulayıp sorgulamadıkları veya konuşup konuşamadıkları değil, acıya katlanıp katlanamadıklarıdır." (Regan 1983).

Rene Descartes'in hümanist bir anlayışla hayvanı hiçbir sınır tanımaksızın dışladığı görüşleri karşısında rasyonalist etiğin hayvanları dışta bırakan insanmerkezci karakteri Spinoza (1984), doğanın Tanrısal, bu haliyle de özden gelen bir değerle donanmış olduğunu ve insanın doğanın efendisi ya da sahibi olması bir tarafa; onun ancak küçük bir parçası olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ferry'e (2000) göre, 19'uncu yüzyılın cumhuriyetçi hümanist geleneği, insanı hayvanlara karşı, özellikle onlara "gereksiz acılar çektirmeme yükümlülüğü" gibi bir takım ödevlerle sorumlu tutmuştur.

İnsan merkezliğin en üstün ilkesine en büyük darbeyi, insanın bir takım haklara sahip tek varlık olmadığını, acı ve haz duyabilen bütün varlıkların da hakları olduğunu kabul eden yararçı düşünce vurmüş; Jeremy Bentham, Henry Salt ve Peter Singer'ın liderlik yaptığı akım karşısında, insanlığın ayrıcalığı direnci zayıflamaya başlamış (Ferry 2000, Regan 1983, Singer 1985); Bentham'ın görüşlerini daha da keskinleştiren Salt, "insanların hakları varsa hayvanların da hakları vardır" fikrini sarsılmaz bir dogma halinde dile getirmiş ve hayvanlara bireylilik ve ona bağlı olan doğallık hakkı olduğunu belirtmiştir. Hak kavramını, bir varlığa karşı beslenmesi gereken adalet ya da ahlaki saygı fikrini betimlemek için kullanan Singer, hayvan hakları yerine "hayvan gönenci (Animal welfare, bazılarında göre hayvan refahı)" kavramını tercih etmiştir (Ferry 2000, Sin-

ger 1985 ve 1989).

Antiviviseksiyonist (canlı hayvan için zararlı olan testler, deneyler ve eğitim çalışmalarına karşı gelenler) ilk protesto hareketleri, Florence'da (İngiltere) 1863 yılında gerçekleştirilmiş, daha sonraları da Fransa'ya yayılmıştır (Okur 2003, Zutphen 2001). Bazı radikal hayvan hakları savunucularının hayvan deneylerinin tamamen ortadan kaldırılması yönündeki istekleri toplumdan destek görmemiştir. Aksine, 19'uncu yüzyıl sonlarından başlayarak, hayvan deneyleri giderek artmış ve biyomedikal araştırmalarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Regan 1983, Zutphen 2001).

Antiviviseksiyonist Organizasyonlar ve Yayın Faaliyetleri

Francois Magendie ve Claude Bernard gibi ünlü filozofların hayvan deneylerinin yapılmasını savunmalarına karşın (Zutphen 2001), ilk antiviviseksiyonist kuruluş olan "The Victoria Street Society" 1875'te Londra'da kurulmuştur. Aynı yıl kurulan "Frances Power Cobbe" de, viviseksiyona bazı yasal kısıtlamalar getirilmesi için The Victoria Street Society ile birlikte çalışmıştır (Poyraz 2000).

Deneylerde hayvan kullanılmasıyla birlikte, dünyada buna karşı görüşlerde gelişmeye başlamış; İngiltere'nin ardından (1875) Amerika'da 1883 yılında ilk antiviviseksiyonist demek kurulmuştur. Bugün Amerika'da 7.000 civarında hayvanları koruma kuruluşu bulunmaktadır. Bu grupların istekleri laboratuvar koşullarının iyileştirilmesinden, hayvanların tamamen serbest bırakılmasına kadar değişmekte, eylemleri ise dilekçe yazmaktan bomba koymaya kadar uzanabilmektedir (Yaşar 2003).

İngiltere'yi izleyerek Avrupa ve Amerika'da antiviviseksiyonist hareketler yoğunlaşmış ve sırasıyla; 1875'te "Society for the Protection of Animal from Vivisection" (Hayvanları Viviseksiyondan Koruma Derneği); 1879'da "German League Against Scientific Animal Torture" (Hayvanlara Bilimsel Eziyete Karşı Almanya Birliği); 1882'de "Societe Contre la Vivisection" (Viviseksiyona Karşı Olanlar Derneği); 1883'te "American Antivivisection Society" (Amerikalı Antiviviseksiyoncular Derneği) gibi dernekler kurulmuştur (Poyraz 2000).

Bu hareketler 20'nci yüzyılda da devam etmiş, Charles Hume insanların hayvanlara karşı davranışlarını sorgulamak üzere 1925'te "University of London Animal Welfare Society (UFAW- Londra Üniversitesi Hayvan Gönenci Derneği)" yi kurmuştur. Bu demek daha sonra "Universities Federation for Animal Welfare (Üniversiteler Hayvan Gönenci Federasyonu)" şekline dönüşmüştür (AWI 1990). Hume, 1947'de ilk olarak UFAW'ın "Handbook on the Care and Ma-

nagement of Laboratory Animals"ını yayımlamıştır. Bütün bu gelişmeler bilim adamları ve hayvan gönenci savunucuları arasında ciddi tartışmalara yol açmıştır. Bilim adamları deneylerde hayvan kullanımının yalnızca ahlâksal açıdan ele alınmaması gerektiğini bildirmişlerdir (Okur 2003, Poyraz 2000).

Amerika'da 1931 yılında "National Anti-Vivisection Society" kuruldu ve Russell ve Burch 1959'da araştırmalarda hayvan kullanımına ilişkin olarak "The Principles of Humane Experimental Technique" adlı eseri yayımlayarak 3R Kuramı değerlendirilmeye başlandı (Balls 1997, Dinçer 1995).

Bu gelişmelerin ışığında bazı düşünürler de hayvanların maruz kaldıkları uygulamaların ahlâki ve etik boyutu hakkında eserler yayımlamaya başlamışlardır. Bunlar arasında, Nobel Barış ödülü sahibi Fransız Albert Schweitzer'in Yaşama Saygı Etiği (The Ethics of Reverence for Life, 1952), Ryder'in Bilimin Kurbanları (Victims of Science, 1970), hayvan hakları taraftarı olan Avustralyalı filozof Peter Singer'in Hayvanların Özgürleştirilmesi (Animal Liberation, 1975), Amerikalı filozof Tom Regan'ın Hayvan Hakları Lehine Savunma (The Case for Animal Rights, 1983) adlı eserleri ve bir çok bilimsel makaleleri, son dönemlerde farklı bilimsel dergilerde bu yazarlara makaleleri ile katılan Tannenbaum ile hayvan-insan ilişkileri, tür ayrımı ve hayvan hakları kavramları yoğun olarak sorgulanmaya başlanmıştır.

Hayvan Deneyleriyle İlgili Yasal Düzenlemeler

Fransa'da evcil hayvanlara kamuya açık yerlerde yapılacak kötü muameleleri yasaklayan "Grammont Yasası'nın (Ferry 2000) 1850'de kabul edilmesinin ardından araştırmacılar ve hayvan hakları savunucuları arasındaki tartışmalar uzun süre devam etti. The Victoria Street Society'nin çalışmaları sonucu İngiltere'de kurulan "Royal Commission" 1876'da hayvanlarla ilgili ilk etik yasa olan "Hayvanlara İnsancıl Davranma Yasası"nı (Cruelty to Animals Act) oluşturdu. Bu yasa ile "Canlı hayvanlar üzerinde yapılacak denemelere ancak Eyalet Sekreterliğinin kontrolü ile, anestezi altında ve yalnızca yararlı bilim için izin verilebileceği" karara bağlandı (Poyraz 2000, AVTRW 1989). Bu yasa ile İngiltere, uzun bir süre bilimsel çalışmalarda hayvan haklarının korunmasını sağlayan ilk ve tek ülke olmuştur (AWI 1990, Zutphen 2001, Singer 1985).

Almanya'da Hitler'in "Yeni Reich'ta hayvanlara karşı eziyete yer olmayacaktır" sözlerinden esinlenerek yürürlüğe konulan 24 Kasım 1933 tarihli yasa ile tarihte ilk kez hayvanların insanlara göre değil, sadece ve sadece kendisi için ve de doğal bir varlık olarak korunması öngörülmüştür. Ferry'e (2000) göre, insan merkezçiliğe son verme konusunda açıkça or-

taya koyduğu bu niteliği ile 1933 tarihli Yasa diğer ülkelerdeki çağdaşlarına göre oldukça ayrıcalıklı bir yer edinmiştir.

Amerikan Kongresi 1966 yılında Hayvan Gönenci Kanunu (Animal Welfare Act) 'nu kabul etmiş, 1985 yılında "Laboratuvar Hayvanları İçin İyileştirilmiş Standartlar (Improved Standart for the Laboratory Animals Act)" adıyla yeniden düzenlemiştir. Başlangıçta bu kanun daha çok; ev hayvanları, maymun, köpek, kedi, tavşan, kobay ve hamsterlerin araştırmalarda ve gösteri amaçlı kullanılmalarıyla ilgili olarak uygulamaya konulmuştur. Bu kanunda yapılan düzenlemeler, köpek ve maymunların daha iyi bakım şartlarında insani kullanılmaları ile cerrahi müdahaleler sırasında anestezi ve analjezik ilaçların kullanılmalarıyla ilgili olmuştur. Daha sonraki düzenlemeler, hayvanların barındırma ve bakım şartları hakkında düzenlenmiştir. Bu konudaki sorumluluk araştırma kurumundaki "Hayvan Deneyleri Etik Kurulu'na (Institutional Animal Comitee)" verilmiştir. Bu kurulun görevi, hayvan deneyleri ile ilgili protokollerin hazırlanması, veteriner hizmetleri ve personel kalitesinin iyileştirilmesidir (AWI 1990, Zutphen 2001). Avrupa'da hayvanlara ilişkin etik komitelerin kurulması başta İsviçre ve İsviçre olmak üzere birçok ülkede 1970'li yıllarda başlamıştır. Avustralya'da 1985'ten sonra yaygınlaşmıştır (Gruber ve Kolar 1997, Yates 1997). Bunların başlıca görevleri planlanan araştırmaları incelemek ve özellikle hayvan deneylerine ilişkin yaptırımlar getirmektir. Bu komitelerin çalışmaları sonucu hayvan deneylerine kesinlikle karşı olanlar (antiviviseksiyonistler), zaman içerisinde komitelerin planlı çalışmalarını yerinde gözlemleyerek daha akılcı bir uzlaşma zemininde buluşmuşlardır.

Hollanda'da 1977'de "Act on Animal Experimentation" parlamentoda kabul edilmiştir (Okur 2003). Amerika Birleşik Devletleri'nde 1990 yılında hazırlanan atları ve çiftlik hayvanlarını da içine alan "Hayvan Gönenci Kanunu'nun (Animal Welfare Act)" yakın bir gelecekte rat, fare ve kuşları da içine alması beklenmektedir. Hayvan Gönenci Kanunu'ndaki bu düzenlemelere ek olarak 1985 yılında "Sağlık Araştırma Kanunu (Health Research Extension Act)" yürürlüğe girmiştir. Bu kanuna göre; hayvan deneyleri için "Ulusal Sağlık Araştırmaları Kurumu (National Institutes of Health -NIH)"dan parasal destek alan araştırmacıların kurumlarına, laboratuvar hayvanlarının kullanımı ve gönenci ile ilgili NIH'in ilgili kurallarına uyma zorunluluğu getirilmiştir. NIH'den araştırmalara parasal destek alabilmek için, araştırma kurumlarının laboratuvar hayvanları kullanımı ile ilgili esaslara uymaları, "Hayvan Deneyleri Etik Kurulu (Institutional Animal Care and Use Comitee)" kurmaları ve "Laboratuvar Hayvanları Bakım ve Kullanımı Rehberi (Guide for the Care and

Use of Laboratory Animals)" hazırlamaları gerekmektedir. Hayvan Deneyleri Etik Kurulu'nun yapısı ve sorumlulukları daha önce bahsedilen Hayvan Gönenci Kanunu'ndaki Hayvan Deneyleri Etik Kurulu'nun (Institutional Animal Committee) çerçevesinde belirlenmiştir. NIH'in deneysel hayvan kullanımı ve deney hayvanlarının bakımı hakkındaki bildirme ve yönergeleri bütün omurgalı hayvanları kapsamaktadır (AWI 1990, Zutphen 2001).

Bütün bu gelişmelerin ışığında UNESCO tarafından hayvanların maruz kaldıkları muameleler, özellikle haklar kuramı temelinde göz önüne alınarak Hayvan Hakları Evrensel Bildirisi hazırlanmış ve 15 Ekim 1978'de Paris'te ilân edilmiştir (Ferry 2000, Tuna 1991, Yaşar 2003, Zutphen 2001).

Tarihsel süreçte, Avrupa Birliği Parlamentosu'nda araştırmalarda hayvan kullanımına ait ilk yasal düzenleme iki önemli yönerge ile gerçekleştirilmiştir. Bu yönergelerden birincisi, Strasbourg'ta Avrupa Birliği tarafından hazırlanmıştır. Uzun yıllar süren tartışmalardan sonra 1985 yılında Avrupa Birliği üye 26 ülkenin katılımıyla deneysel ve diğer bilimsel amaçlar için kullanılan omurgalı hayvanların korunması ile ilgili bir konvansiyon (Convention for the Protection of Vertebrate Animals Used for Experimental and Other Scientific Purposes -ETS 123) kabul edilmiştir. Avrupa Birliği üye bir ülkenin, bu konvansiyondan uluslararası kanunlar önünde sorumlu olması, parlamentosunun bu konvansiyonu kabul etmesine ve hükümetinin de bunu onaylanmasına bağlıdır. Dolayısıyla, bu konvansiyonun yasal yaptırım gücü bulunmamaktadır. Açığa çıkan gerçekler ve yeni gelişmeler karşısında, bu konvansiyonun herhangi bir maddesine ilave, yeni madde eklenmesi veya değiştirilmesi "Çok Yönlü Konsültasyon" adıyla düzenlenen konferanslar aracılığı ile uygun görülmüş; son 10 yılda da üç kez Çok Yönlü Konsültasyon Konferansı düzenlenmiştir (Zutphen 2001).

İkinci yönerge ise 1986 yılında Avrupa Parlamenterler Konseyi (Council of Ministers of the European Community) tarafından kabul edilmiştir. Daha önce Strasbourg'da kabul edilen konvansiyonu temel alan ve "Deneysel Çalışmalarda ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalı Hayvanların Korunması Yönergesi (Direction for the Protection of Vertebrate Animals Used for Experimental and Other Scientific Purposes - 86/609/EEC)" adı verilen

yönergede, araştırmacılar istenen kurallar bir önceki konvansiyona göre daha da zorlaştırılmıştır. Avrupa Birliği üye ülkelerden de bu yönergeyi kendi yasalarına eklemeleri ve gereklerini yerine getirmeleri istenmiştir. Avrupa Birliği yönergesindeki bu kurallar, hayvanların gönencinin en düşük seviyede sağlandığının bir göstergesidir. Bu şekilde düşünen üye ülkeler, kendileri için önem arz eden konularda bu kuralları daha sıkı hale getirmekte serbest bırakılmışlardır (Zutphen 2001).

Menteş'e (1996) göre, 1993 yılı itibarıyla Dünya Veteriner Hekimleri Birliği Üye ülkelerden Almanya, Amerika, Avusturya, Barbuda, Cezayir, Çin, Fas, Hollanda, İngiltere, İsrail, İsveç, İsviçre, İzlanda, Kenya, Malawi, Papua-Yeni Gine, Polonya, Romanya, Yunanistan'ın Hayvan Koruma Yasası ve Yönetmeliklerine sahip oldukları tespit edilmiştir.

Türkiye'de Hayvan Hakları Üzerine Gelişmeler

Türkler tarih boyunca hayvanlarla iç içe yaşayan ve onlara tarih sürecinde oldukça önemli ayrıcalıklar tanıyan, onlara değer veren (Menteş 1996, Yaşar 1996) bir Millet olmuştur. Türkiye'de hayvan severleri bir araya getiren ilk resmî dernek İstanbul'da 1912 yılında "Himaye-i Hayvanat Cemiyeti" adı ile kurulmuştur. Atatürk'ün direktifleri ile 1923 yılında "Türkiye Hayvanları Koruma Demeği" olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Daha sonraki yıllarda Ankara'da Celal Bayar'ın öncülüğünde Hayvanları Koruma Demeği (1955), İstanbul'da, Doğal Hayatı Koruma Demeği (1975), Hayvanların Yaşam Haklarını Koruma Demeği (1988), Doğal Hayatı Koruma Vakfı (1996), Doğayı ve Hayvanları Sevenler Demeği, Çevre ve Sokak Hayvanları Demeği (2003) ile Adana, Antalya, Eskişehir, İzmir, Konya, Kütahya, Mersin, Muğla, Bodrum, Çeşme, Kuşadası gibi merkezlerde de benzeri isimler altında dernekler kurulmuştur (Anon 2004a-d).

Hayvanlara sağlık hizmeti veren veteriner hekimliği ile ilgili mevzuatta veteriner hekimlerin meslekî anlamda uyması gereken kurallar belirtilmiş, ancak hayvan hakları çerçevesine yerleştirilebilecek kesin kurallar yer almamıştır^{1,2,3}. Veteriner Hekimliği Deontoloji Yönetmeliğinde⁴ de hayvan haklarına özel bir bölüm yer almamıştır. Cumhuriyet Döneminde hayvanlara kötü muamele edilmesine karşı uygulanacak yaptırımlar Türk Ceza Kanununun 521 ve 577'nci Maddelerinde şöyle belirtilmiştir (Sungurbey 1992):

1. 4631 sayılı Hayvan İslahı Kanunu. 10 Mart 2001 tarih ve 24338 sayılı Resmî Gazete (R.G.) (904 sayılı İslah-ı Hayvanat Kanunu. 29 Haziran 1926 tarih ve 407 sayılı R.G.'de yayımlanan Kanunu yürürlükten kaldırdı)
2. 3285 sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu. 16 Mayıs 1986 tarih ve 19109 sayılı R.G. (1234 sayılı Hayvanların Sağlık Zabıtası Hakkında Kanunu. 03 Mayıs 1928 tarihli Kanunu yürürlükten kaldırdı)
3. 6343 sayılı Veteriner Hekimliğinin Fesasına ve Türk Veteriner Hekimliği Birliği ile Odalarının Teşekkül Tarzına ve Göreceği İşlere Dair Kanun. 18 Mart 1954 tarih ve 8661 sayılı R.G.
4. Veteriner Hekimliği Deontoloji Yönetmeliği. 09 Temmuz 1994 tarih ve 21984 sayılı R.G.

Madde 521: "Her kim bilimci başkasına ait olan bir hayvanı öldürür veya işe yaramayacak hale koyarsa sahibinin şikayeti üzerine dört aya kadar hapis ve onsekiz bin liraya kadar ağır para cezası nakdiye mahkum olur."

Madde 577: "Bir kimse hayvanlara karşı insafsızca hareket eder veya lüzumsuz yere yaralar ve yahut aşikar surette haddinden fazla yorulacak derecede zorlarsa binsekizyüz liraya kadar hafif cezayı nakdiye mahkum olur."

Türkiye'de Batı düzeyinde olmasa da deneylerde hayvan kullanımına karşı olan ve bu yönde çalışan bilim adamları vardır. Bu konuda ilk akla gelen araştırmacılar biri olan doku kültürleri ve bu kültürlerde virüs üretimi ile ilgili çalışmalar yapan veteriner hekim Ord. Prof. Dr. Süreyya Tahsin AYGÜN (1895-1981)'dür. Aygün ilaç, aşı ve serumlarla çeşitli hastalık etkenlerinin hücre ve organlar üzerindeki etkilerinin incelenmesinde hücre ve doku kültürleri kullanılmasının hayvanlarda yapılan deneylerden daha üstün olduğunu belirtmiştir (Yaşar 2002). Dinçer (1982), Türk bilim adamlarının konu ile ilgili çeşitli yurtdışı kuruluşlarda görev aldığı yapılan araştırmalarda ortaya konduğunu; Aygün'ün hücre kültürlerinin geliştirilmesini ve bunun ideal bir alternatif yöntem olduğunu savunduğunu bildirmiştir.

Türkiye'de ilk "Hayvanları Koruma Kanunu" çıkarılma çalışmaları İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmet Sungurbey tarafından 1980'li yıllarda başlatılmıştır (Sungurbey 1992). İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığı ve Çevre Koruma Genel Müdürlüğü tarafından 1995 yılında Ankara Bölgesi Veteriner Hekimleri Odasından istenen görüşe, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi tarafından oluşturulan komisyonun hazırladığı raporda (Menteş 1996), genelde kanunun çıkarılmasının yararlı olacağı belirtilmiş; veteriner hekimlerin meslekî ve bilimsel alandaki yetkilerinin dikkate alınarak sorumluluklarının belirlenmesinin ve çıkarılacak kanunun veteriner hekimlerin görevlerine, hayvan ve toplum sağlığına olumsuzluklar yansıtmayacak şekilde düzenlenmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir.

Türkiye'de deneylerde hayvan kullanımına ilişkin kısıtlama ve kontrol sistemi fikri ilk kez 1989'da ortaya atılmıştır (Yaşar 2001a). Türkiye'de 2004 yılına kadar

araştırmacı - denek ilişkisini düzenleyen başlıca mevzuat, Helsinki Bildirgesi⁵, Tıbbi Deontoloji Tüzüğü⁶, Veteriner Hekimliği Deontoloji Yönetmeliği⁷, İlaç Araştırmaları Yönetmeliği⁸ ve Etik Kurul Yönergeleri⁹'dir. Ancak, deney hayvanlarının kullanımı ile ilgili 2004 yılına kadar bir düzenleme yapılmamış olup; Veteriner Hekimliği Deontoloji Yönetmeliği⁷, Veteriner Hekimliği Meslek Etik Kuralları (TVHB 2000), Veteriner Hekimliği Etik Kurul Yönergesi¹⁰ ve fakülte etik kurul yönergelerinde⁹ buna ilişkin önemli düzenlemeler olduğu tespit edilmiştir.

Hayvan denek kullanılan araştırmaların etik açıdan incelenmesini amaçlayan Etik Kurullar arasında M. Ü. Tıp Fakültesi (1996) Deney Hayvanı Etik Kurulu, AÜ Veteriner Fakültesi (1998) Etik Kurulu ve GATA (1999) Hayvan Deneyleri Etik Kurulu (Yaşar 2001a) ile farklı bir boyut ve ivme kazanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, hayvan hakları konusunda ilk yasal adımı Avrupa Birliğine geçiş sürecinde kaçınılmaz olarak gelen ve 4934 sayılı Kanunla¹¹, Strazburg'da imzalanan (18 Kasım 1999), Milletlerarası bir sözleşme olan "Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi"nin 15 Temmuz 2003 tarihinde onaylanması ile atmıştır. Türkiye'de "Hayvanları Koruma Kanunu"¹²'nin 24 Haziran 2004 tarihinde kabulü ile on yıllar süren hayvan hakları mücadelesinde gelinen nokta hayvan severleri tam olarak tatmin etmese de resmî bir güvencenin ilk adımları olması açısından önem arz etmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Eski Roma, Yunan Uygarlıkları zamanında ve Orta Çağ'da hayvanlar üzerinde istenilen çalışmaların yapılmasının (Yaşar 2001a) temel nedenlerinden birisi de bu dönemlerde etik konuların dinlerin ve felsefenin ilgi alanında yer alması ve bilim alanları içerisinde hak ettiği yeri bulamamış olmasına bağlı olabileceği ileri sürülebilir. Aristo ve Descartes gibi ünlülerin hayvanlar üzerindeki açıklamalarının (Descartes 1989, Okur 2003) genel olarak Rönesans dönemine kadar hayvan deneyleri konusunda herhangi bir sorun yaşanmasına ve bu konuda yasal bir düzenleme ihtiyacı hissedilmemesinin zeminini oluşturmuştur.

Bilim dünyasında II. Dünya Savaşı sonrası hayvanların deneylerde kullanımını artmış, 1960'lı yıllarda en üst seviyeye ulaşmış; hayvanların sadece "ekonomik değere sahip varlıklar" oldukları şeklindeki yaklaşımlar, "hayvanları koruma" düşüncesiyle çakışmaya baş-

5 Helsinki Bildirgesi. Dünya Hekimler Birliği, 1964

6 Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi. 19 Şubat 1960 tarih ve 10436 sayılı R.G.

7 Veteriner Hekimliği Deontoloji Yönetmeliği. 09 Temmuz 1994 tarih ve 21984 sayılı R.G.

8 İlaç Araştırmaları Hakkında Yönetmelik. 29 Ocak 1993 tarih ve 21480 sayılı R.G.

9 M.Ü. Tıp Fakültesi Deney Hayvanı Etik Kurulu Yönergesi (1996), AÜ Veteriner Fakültesi Etik Kurul Yönergesi, 1998, GATA Hayvan Deneyleri Etik Kurul Yönergesi (1999).

10 Türk Veteriner Hekimleri Birliği (TVHB) Etik Kurulu Yönergesi. Dayanışma, Kasım 2000. Sayı: 32

11 4934 sayılı "Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi"nin Kabulüne Dair Kanun. 22 Temmuz 2003 tarih ve 25176 sayılı R.G.

12 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu. 01 Haziran 2004 tarih ve 25509 nolu R.G.

lamıştır. Jeremy Bentham bu kavramı ilk kez ifade edenler arasında yer almıştır. Deneylerde hayvan kullanılmasıyla birlikte, dünyada buna karşıt görüşlerde gelişmeye başlamış, ilk yasal hayvan deneylerine karşı (antiviviseksiyonist) gruplar İngiltere'de 1875 ve Amerika'da 1883'te kurulmuştur. Hayvan hakları hareketi temelde hayvan deneylerine tepki olarak doğmuştur (Tuna 1991, Yaşar 2003, Ünder 1985). Sosyal ve rekreatif nedenlerle 1960'lı yıllarda hayvan arkadaşlığı, kedi, köpek, kuşlar ve egzotik hayvanlara gösterilen ilginin de arttığı görülmüştür (Yaşar 2001a,b). "İnsanların hayvanlara karşı sorumluluğu olmalı" fikrinden "hayvan haklarına" kadar uzanan düşünceler zinciri hayvan severlerin farklı isimler altında (Hayvan severler derneği, doğayı ve hayvanları koruma derneği vb) örgütlenmelerini hızlandırmış ve güçlendirmiş, hayvanları koruma kurullarının ve deney hayvanları etik kurullarının önemini, görev ve sorumluluklarını da arttırmıştır.

Russell ve Burch adlı iki araştırmacı deneylerde hayvan kullanılmasına ilişkin olarak ortaya koydukları 3R Kuralı (Yaşar 2003) gerek hayvan gönenci savunucuları ve gerekse bilim adamlarınca kabul görmüş ve günümüz biyoetik kurullarının da temelini oluşturduğu söylenebilir.

Peter Singer ve Tom Regan'ın öncülüğünü yaptığı "Haklar" kuramına göre, tüm bilinçli ve duyarlı canlıların; türü, ırkı, zeka derecesi, yetenekleri ne olursa olsun, hepsinin doğuştan eşit temel hakları vardır. Bu teori yalnız insanlara değil, hayvanlara da uygulanabilecek bir temeli içermektedir (Ünder 1985). Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi UNESCO'nun Paris Evinde 1978'de kabul edilerek; haklarını savunamayan hayvanlara bir takım haklar tanımıştır (Yaşar 2003). İdeal olmamakla birlikte olumlu karşılanabilecek yönleri de bulunan bu haklar, gelişmiş ülkelerde yasal statülerine kavuşturulmuş ancak tam anlamıyla globalize olamamıştır.

Zutphen'e (2001) göre, Avrupa Parlamentosu bünyesinde hayvan kullanımına ilişkin hazırlanan kanun ve yönergeler, deneysel ve diğer bilimsel amaçlar için hayvan kullanımının hangi durumlarda gerekli olduğu ve daha ahlâki olacağı ilkesine göre hazırlanmıştır. Kanunların büyük bir bölümü kullanılan hayvan sayısının en az düzeyde tutulması şartını getirmiştir. Türkiye milletlerarası antlaşmalar içerisinde kabul ettiği Avrupa Birliği mevzuatı ile bu sınırlandırmaları uygulamak durumundadır.

Türkler tarih boyunca hayvanlarla iç içe yaşayan ve onlara değer veren (Menteş 1996, Yaşar 1996) bir Millet olmalarına rağmen bu tarihi birikimlerini 20'nci yüzyılın hayvan hakları hareketleriyle birleştirmekte oldukça geride kaldıkları ve bu konuda Batı'yı örnek

almak zorunda kalındığı söylenebilir.

Veteriner hekimliği mevzuatında hayvanların sağlık hizmetlerinden yararlanma hakları, bu görevi icra ederken veteriner hekimlerin uyması gereken kurallar belirtilmiş, araştırmalarda hayvan kullanımı ile ilgili uygulamalar fakültelerin kendi düzenlemeleri (yönergeler yoluyla) ile kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Bu uygulamaların hayvanları koruma kanun ve yönetmelikleri çerçevesinde güvence altına alınmasında Batı'ya göre oldukça geç kalındığı belirtilebilir.

Sonuç olarak, Türkiye'de 4934 ve 5199 sayılı kanunlarla hayvan haklarının yasal zemininin oluşturulduğu, 1998 yılında kurulmaya başlayan araştırma etik kurulları ile veteriner fakülteleri etik kurullarının henüz "Hayvanları Koruma Kanunu" çıkarılmadan hayvanların etik haklarını koruma altına aldığı, etik kurulların yaygınlaşması ile hayvanların haklarının korunmasının hızlı bir ivme kazandığı ileri sürülebilir.

Kaynaklar

Animals Welfare Institute - AWI (1990) Animals and Their Legal Rights: A Survey of American Laws From 1641 to 1990. Printed in United States of America. pp.84-89.

Anon. (2004a) Türkiye Hayvanları Koruma Derneği. <http://www.kedimveben.com/sivil11.htm> Erişim tarihi: 28 Ekim 2004

Anon. (2004b) Hayvanların Yaşam Haklarını Koruma Derneği. <http://www.kediggen.com/> Erişim tarihi: 28 Ekim 2004

Anon. (2004c) Çevre ve Sokak Hayvanları Derneği. <http://www.sokakhayvanlari.com/> Erişim tarihi: 28 Ekim 2004

Anon. (2004d) http://www.focusdergisi.com.tr/hayvan_dostlari/. <http://www.dhkd.org/>. Erişim tarihi: 28 Ekim 2004

Association of Veterinary Teachers and Research Workers (AVTRW, 1989) Guidelines for the Recognition and Assessment of Pain in Animals. Published by UFAW, UK.p.5

Balls, M. (1997) The Three Rs Concept of Alternatives to Animal Experimentation. Animal Alternatives, Welfare and Ethics. Eds. L.F.M. van Zutphen and M. Balls. Published: Elsevier Science B.V., Amsterdam, pp.27-39

Benton, T. (1996) Animal Rights and Social Practices. Eds. David C. Thomas and Thomasine Kushner. In: Bierth to Death: Science and Bioethics. Cambridge University Press, Cambridge. pp.325-337

Descartes, R. (1989) Animals are Machines. In: Animal Rights and Human Obligations (Eds. Tom Regan and Peter Singer), 2nd Edition, Prentice-Hall Inc., USA, pp.13-19

Diñçer F. (1982) Ord. Prof. Dr. Süreyya Tahsin Aygün'ün Hayatı ve Bilimsel Çalışmaları. AÜ Vet.Fak.Derg. 29(1-2) 256-276

Diñçer, F. (1995) Toplum ve Etik. AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilimsel Toplantı, Ankara.

Diñçer, F. ve Menteş, A. (1994) Veteriner Hekimliği ve Hay-

- van Hakları Açısından Etik Kurullar. T Klin Tıbbi Etik Derg, 2 (3):148-150
- Ferry, L. (2000) Ekolojik Yeni Düzen. (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları No: 1372. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. s.52-66, 110, 133-136
- Gruber, F.P. and Kolar, R. (1997). "Animal Test Advisory Commissions: Ethics Committees in Germany." *Animal Alternatives, Welfare and Ethics*. Eds. L.F.M. van Zutphen and M. Balls. Published: Elsevier Science B.V., Amsterdam, pp. 373-376
- Honore, E.K. and Klopfer, P.H. (1990) A Concise Survey of Animal Behavior. Academic Pres, Inc., San Diego, California. pp. 1-6, 82-91
- Menteş, A. (1996) Türk Veteriner Hekimliği Tarihinde Deontoloji, Ülkemizde ve Dünyada Bugünkü Durum. AÜ Sağlık Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. s.25
- Morris, D. (1991) Hayvan - insan Sözleşmesi. (Çev. Mehmet Harmancı), İnkılap Yayıncılık, İstanbul. s. 33
- Okur, H. (2003) Hayvan Etik Hakları. Ed. Ali Ünal ve Ark. XXI. Gevher Nesibe Tıp Günleri, IV. Deneysel ve Klinik Araştırma Kongresi (16-18 Mayıs 2003) Tebliğler Kitabı, Erciyes Üniv., Tıp Fakültesi, Kayseri. s.25-32
- Poyraz, Ö. (2000) Laboratuvar Hayvanları Bilimi. Kardelen Ofset, Ankara. s: 11-16
- Regan, T. (1983) The Case for Animal Rights. University of California Pres, Berkeley and Los Angeles, California. pp.3-6, 94-96, 136-140, 399-400
- Singer, P. (1985) Prologue: Ethics and the New Animal Liberation Movement. In: In Defense of Animals (Ed. Peter Singer). Harper&Row Publisher, New York.
- Singer, P. (1989) All Animals are Equal. In: Animal Rights and Human Obligations (Eds. Tom Regan and Peter Singer), 2nd Edition, Prentice-Hall Inc., New Jersey, pp. 73-86
- Spinoza (1984) Etika. Çev. H. Ziya Ülken, Ülken Yayınları, İstanbul. s.293
- Sungurbey, İ. (1992) Hayvan Hakları. İ.Ü. Yay.No: 3685, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul.
- Tuna, G. (1991) Hayvan Hakları: Gerçek Dostlar Konuşamayanların Sesi. Kadioğlu Matbaası, Ankara.s.9-10.
- TVHB Merkez Konseyi (2000) Veteriner Hekimliği Meslek Etiği Kuralları. Dayanışma, Kasım Sayı: 33-36.
- Ünder, H. (1996) Çevre Felsefesi. Doruk Yayınları, Ankara. s.164-179
- Yaşar A. (1996) Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet Tarihinde Haralar. AÜ Sağlık Bil. Enst., Doktora Tezi, Ankara.
- Yaşar, A. (2001a) Veteriner Hekimliğinde Etik Kurullar. Türk Vet. Hek. Birliği Derg. 1(3-4): 41-45
- Yaşar, A. (2001b) Veteriner Hekimliği Etiğinin Uluslar Arası Durumu. Türk Vet. Hek. Birliği Derg. 2(1-2): 61-64
- Yaşar, A. (2002) "Hayvan Haklarına Yaklaşımlar ve Veteriner Hekimliği Etiği" konulu panel konuşması. "Hayvan Hakları ve Veteriner Hekimlik" Konulu Panel. 23 Mayıs 2002, SÜ Veteriner Fakültesi Bilim ve Kültür Kulübü, Konya.
- Yaşar, A. (2003) Hayvan Hakları ve Etik Kurullar. Ed. Ali Ünal ve Ark. XXI. Gevher Nesibe Tıp Günleri, IV. Deneysel ve Klinik Araştırma Kongresi (16-18 Mayıs 2003) Tebliğler Kitabı, Erciyes Üniv., Tıp Fakültesi, Kayseri. s.33-41
- Yaşar, A. ve Ataç, A. (2001) Araştırma Etiği Üzerine. Vet.Bil.Derg., 17(4): 43-48
- Zutphen, L.F.M. van (2001) Laboratuvar Hayvanları Biliminin Temel İlkeleri. (Çev.Ed. Tayfun İde, 2003) Medipres, Malatya. s.1-3, 1-12
- Yates, R. (1997) "Animal Ethics Committees and the Implementation of the Three Rs." *Animal Alternatives, Welfare and Ethics*. Eds. L.F.M. van Zutphen and M. Balls. Published: Elsevier Science B.V., Amsterdam. pp. 367-371